

FORRÁSOK PÉCS TÖRTÉNETÉBŐL

4.

Sudár Balázs

Pécs 1663-ban

Evlia cselebi
és az első részletes városleírás

Pécs Története Alapítvány
Kronosz Kiadó
Pécs, 2012

Sudár Balázs

Pécs 1663-ban
Evlia cselebi és az első részletes városleírás

*Világjáró szüleimnek
szeretettel
egy bajdani világjáróról*

FORRÁSOK PÉCS TÖRTÉNETÉBŐL
4.

Sudár Balázs

Pécs 1663-ban

Evlia cselebi
és az első részletes városleírás

Pécs Története Alapítvány
Kronosz Kiadó

Pécs, 2012

A kutatást a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatja.

Sorozatszerkesztő:
FONT MÁRTA és VONYÓ JÓZSEF

Lektorálta
HEGYI KLÁRA

A kötet kiadására a
PÉCS TÖRTÉNETE NAGYMONOGRÁFIA
című
kutatási program keretében kerül sor

A kutatást irányítja a szerkesztőbizottság:

FONT MÁRTA és VONYÓ JÓZSEF (társelnökök)
Kaposi Zoltán, Varga J. János, Varga Lajos és Visy Zsolt

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó és a Pécs Története Alapítvány gondozásában 2012-ben megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

pdf ISBN 978-615-6027-89-4

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	9
A szerzőről és művéről.....	11
Evlia cselebi.....	11
Evlia cselebi utazásai a hódolt Magyarországon.....	20
Az <i>Utazások könyve (Szejjáhatnáme)</i>	24
Evlia magyarul.....	27
Mikor járt Evlia Pécssett?	30
Kivel utazott Evlia?	36
Pécs leírása	37
Számok	40
Fogalmak.....	44
Égtájak.....	46
Evlia cselebi leírása Pécs városáról	49
A hárem háza bölcseinek városa, vagyis az Irem kertjéhez hasonlatos Pécs várának leírása.....	49
A szívet rabló Pécs földjén lévő vár alakjának leírása.....	56
A muszlim városrészek neveinek felsorolása.....	58
Az előkelők palotáinak és a muszlimok egyéb házainak leírása	59
Az Oszmán-házból való szultánok és a hitet gyakorlók dzsámijainak leírása	60
Az egységet megvallók mecsetjeinek leírása.....	66
A régi bölcsek városának, a belső vár formájának leírása, vagyis a Szekcső [melletti] Pécs falai	66
Szülejmán szultán pécsi várbeli dzsámijának a leírása	68
Pécs város medreszéinek listája.....	72
Az ábécét tanuló drága gyermekek elemi iskolái	72
A Próféta családjához tartozó hírneves és sebzett szívű dervisek kolostorainak említése	73
A mosakodók szívét megnyugtató gőzfürdők [<i>hammám</i>] dicsérete	75
Az előkelők magánfürdőinek fejezete.....	77

A folyó vizek forrásairól.....	77
A kereskedőurak házainak kinézetéről.....	77
A piac bazárjának dologházáról.....	77
A Paradicsomkerthez hasonlatos számos sétahelyről.....	78
Az Úr által teremtett válogatott gyümölcsök dicsérete.....	78
Az öröklétig tartó kellemes víz és levegő ismertetése.....	78
A gyönyörűséges hold-arcú szépségek kínai ábrázatáról.....	79
A harctér férfiainak egyszerű viselete.....	79
A tudós és válogatott költők dicsérete.....	83
A nemes előkelők dicsérete és ismertetése.....	83
A városok városa földjének klímája.....	83
A csillagjósok szava szerint eme település sorsa.....	83
A sétahelyek leírása, avagy a szerelmesek pihenőhelye.....	83
A szívet rabló Pécs városa leírásának teljessé tétele.....	84
Az előkelő rangú Pécs városában lévő zarándokhelyek leírása.....	85
Azután Idrisz baba zarándokhelye.....	86
Nisándzsi Mehmed pasa zarándokhelye.....	88
Függelék.....	89
I. Történelmi kérdések.....	89
1. Az 1543. évi hadjárat első szakasza.....	89
2. Pécs bevétele.....	91
3. A szultáni látogatás.....	92
II. Életrajzok.....	93
1. Memi bég.....	93
2. Kászim pasa.....	100
3. Ferhád pasa.....	102
4. Nisándzsi Mehmed cselebi.....	105
5. Jakováli Haszan pasa.....	105
III. Oszmán művelődéstörténet.....	110
1. A kronogramma (<i>tárikh</i>).....	110
2. A mevlevi (keringő) dervisek.....	113

a. A rend a Balkánon	113
b. A pécsi rendház.....	116
c. Mevlevi szertartások	118
3. A halveti dervisek	120
4. Idrisz baba és a bektasi dervisek	124
5. Pécs török főiskolái és a középkori egyetem kérdése	131
IV. Muszlim mitológia, legendák	137
1. Irem kertje.....	137
2. Seddád király.....	141
3. Mesék Seddádról és Iremről az <i>Ezeregyéjszaka</i> ban.....	142
4. Platón Pécssett.....	147
Többször előforduló török szavak jegyzéke	153
Irodalom.....	155
Névmutató.....	168

ELŐSZÓ

Evlia cselebi útleírása a magyar fordítás megjelenése, 1904 illetve 1908 óta tartja izgalomban a helytörténészeket. Hiába ásta alá hitelességét Szekfű Gyula vitriolos – sokszor igaztalan – kritikája, hiába derült ki, hogy Karácson Imre remek fordítása önhibáján kívül sokszor hiányos, a kutatók újra és újra felütötték a köteteket. Nem is igen tehettek mást: Magyarország jelentős részéről a török utazó közölt először bőséges, apró részletekre is kiterjedő leírást. Ráadásul az amúgy is forrásszegény török kori fejezetekhez igen jól jött Evlia színes, keleties fogalmazása, mely gyakran rendkívül jónak és pontosnak bizonyult. Másrészt a kisebb-nagyobb fordítási pontatlanságok, szöveghiányok sok felesleges fejtegetésre adtak okot, gyakran vitték félre a kutatásokat.

Az elmúlt 15 évben sorra jelentek meg a *Szejáhatnáménak*, azaz az *Utazások könyvének* – immáron az autográfának tekinthető, vagy ahhoz közeli kéziratok alapján készült – átiratai, melyek lehetőséget teremtettek a magyar fordítás ellenőrzésére. Egyúttal világossá vált az is, hogy a muszlim művelődéstörténeti háttér ismerete nélkül a szöveg gyakran érthetetlen vagy legalábbis félreérthető. Ezért határoztam úgy, hogy kísérletet teszek egyetlen település leírásának újrafordítására és a szöveg lehető legalaposabb feldolgozására: igyekeztem minden magyarázandót és magyarázhatót megvilágítani. A végeredmény saját magam számára is meglepő lett: a magyarázatok Evlia szövegének hét-, nyolcszorosára rúgtak. Mindeközben persze számos apróságra fény derült, elsősorban arra, hogy Evlia sokkal tudatosabb szerző, mint ahogy eddig gondoltuk: a feleslegesnek tűnő keleti szóvirágok gyakran tényleges jelentést, többletinformációt hordoznak. Remélem, hogy munkám rávilágít az útleírás mélységeire, még kiaknázandó lehetőségeire, s ezáltal újabb információkat nyerhetünk a hódolt Magyarország – sok esetben csak Evlia cselebi által megörökített – világáról.

A fordítást rövid előtanulmány előzi meg, amelyben bemutatom a szerzőt és művét, s néhány általános kérdés erejéig megpróbálom eligazítani a tisztelt olvasót a felmerülő problémák között. Itt kapott helyet például a leírás keletkezése körüli bonyodalmak elemzése is.

A szöveget sok – reményeim szerint nem riasztóan sok – jegyzettel láttam el, egyes kérdések elemzése azonban szétfeszítette e kereteket: ezek kisebb tanulmányok formájában, tematikus rendben – római és arab számokkal, illetve betűkkel jelölve – a fordítás után kaptak helyet. (A jegyzetekben így utalok rájuk.)

A török neveket és szavakat a könnyebb használhatóság kedvéért a magyar fonetika szerint írtam le, az eredeti magánhangzó-hosszúságokat – ahogy a magyar nyelvben az kialakult például az Oszmán vagy a Szülejmán neveknél – megőriztem. Ez utóbbi szabálytól csak néhány esetben tértem el: Alí helyett Ali, Ibráhím helyett Ibrahim alakot használtam.

Munkámat aligha tudtam volna munkatársaim és barátaim segítségével nélkül elkészíteni. Köszönet illeti mindazokat, akik adataikkal, ötleteikkel vagy éppen türelmes és értő hallgatásukkal támogatták e kötet létrejöttét. A teljesség igénye nélkül sorolom őket: Hegyi Klára, Fodor Pál, Varga Szabolcs, Pálffy Géza, B. Szabó János, Gere László, Kertész Róbert, Sz. Simon Éva, Fazekas István, Horváth Zsolt, Nagy Béla... Határtalan örömmel tölt el, hogy olyan közegben dolgozhatom, mint az MTA Történettudományi Intézetének Koraújkori Témacsoportja, amely kiváló háttérrel biztosít az elmélyült vizsgálódáshoz. Különös hálával tartozom Varga J. Jánosnak, aki közel tíz évvel ezelőtt bevezetett a pécsi-baranyai helytörténetírás műhelyeibe; talán egyikünk sem gondolta, hogy nem egyetlen alkalmi előadásról, hanem hosszú elköteleződésről van szó. S köszönet illeti természetesen azokat is, akik a kötet megjelenése felett bábáskodtak: Vonyó Józsefet, a Pécs Története Alapítvány és a Kronosz Kiadó munkatársait.

Budapest, 2012. január

A SZERZŐRŐL ÉS MŰVÉRŐL

Evlia cselebi

Evlia cselebi bár igen rangos rokonokkal bírt, mégsem szerepel a krónikák lapjain.¹ Nem vállalt hivatalokat, nem töltött be magas állásokat – az oszmán források tehát hallgatnak róla. Rejtőzködő szerzőnk neve is némiképp rejtélyes – saját magát Evliának vagy Evlia cselebinek nevezte.² A cselebi egyfajta tiszteleti cím, művelt embert jelent, s így a személynévnek nem állandó, elválaszthatatlan része. Különös azonban a tényleges személynév, az Evlia is, amely a szent jelentésű arab *velí* szó többes száma, s nem szokás névként használni: utazónk mestere, Evlia Mehmed efendi tiszteletére vette fel és használta. Valódi nevét tehát nem ismerjük, de talán nem is olyan fontos ez, hiszen magára Evliaként tekintett, gyűrűjébe is ezt vésette: *Evlia, szejjáhu'l-álem* – A világutazó Evlia.

Különös módon az egyetlen forrás, amely megemlíti őt, nem az Oszmán Birodalomban keletkezett, hanem Bécsben: utazónk 1665-ben tagja volt annak a Kara Mehmed pasa vezette követségnek, amely a vasvári béke ratifikálására érkezett a császárvárosba. A gondosan elkészített szálláslistában a 12. helyen ott találjuk „Ewlia efendi”-t egy szolgával és három lóval.

Az utazások emlékét néhány kézjegy is őrzi. A török időkben is nagy divat volt a falfirkálás, Evlia is olthatatlan vágyat érzett, hogy otthagyja keze nyomát különböző épületek falán. A dél-kelet anatóliai Adanában például ezt pingálta a falra: „A Melek Ahmed pasa [kíséretéhez] tartózó világutazó Evlia lelkéért – Allah elégedettségére

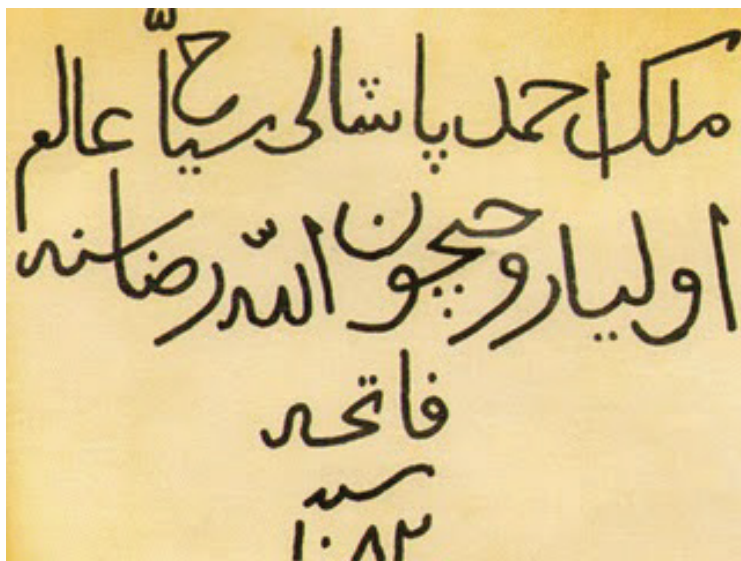
¹ Evlia életét és művét tengernyi munka elemzi, ezek felsorolása itt nem célunk, csupán a legfontosabb magyar és néhány idegen nyelvű munkát idézünk: Szekfű, 1916, 7–33.; Káldy-Nagy, 1972.; Fodor, 1985.; Fodor, 1990.; Fodor, 2004.; Fodor, 2011.; Ilgürel, 1995.; Baysun, 1948.; Mordtmann–Duda, 1965.

² Nevét törökül Evliya vagy Evliyá Çelebi formában írják. Minthogy a cselebi voltaképpen cím – miként a bég, a pasa vagy akár a magyar deák –, magyarul kisbetűvel írandó. (A török szabályok szerint viszont – mint minden más címet is – nagybetűvel kezdjük.) A tényleges név helyes magyar átírása Evlija vagy Evlijá lenne, a Karácson Imre fordítása óta meggyökeresedett Evlia alakot azonban nem kívántam megváltoztatni.

– [mondj] egy Fátihát!³ 1062. év (=1652/53).” A felirat máig megmaradt, ahogy a boszniai Fočában és az bulgáriai Kösztendilben is. Sajnos ma már nem láthatóak azok az alkalmi versecskék, amelyeket Budán a Gül baba-türbe falára írt:

*Híved és tisztelőd vagyok, meglátogattalak, én koldus
Csalogányként siránkozom: ej, Gül baba!*

*Rózsá a neved. A valóság rózsakertjében mesterem vagy
Te, Buda szentje, Rózsás Baba, a kegyek forrása.*

1. kép. Evlia saját kezű felirata az adanai Haszan Aga-dzsámiban:
„A Melek Ahmed pasa [kísérétéhez] tartózkodó világutazó Evlia lelkéért –
Allah elégedettségére – [mondj] egy Fátihát! 1062. év (=1652/53).”

³ A Korán első szúrája (fejezete), amely imahelyként is szolgált.